

II. József népoktatáspolitikája a korabeli sajtó tükrében. II. József uralkodásának évtizede különleges jelentőségű mind a magyar neveléstörténet, mind pedig hazai sajtótörténetünk vonatkozásában. Ez volt az a tíz év, amelynek sok vitát kiváltott és nagy viharokat kavart oktatáspolitikai intézkedései, valamint esetenként azok értékelése, kritikája is, magyar nyelven napvilágot látott az éppen megszülető hazai sajtóban. Ily módon a szélesebb közvélemény is értesülhetett az uralkodói döntésekről, és hazánk történetében először már rendelkezésre állt az a fórum is, mely biztosította – bár a cenzúra által megszabott korlátok között – a gyors véleménynyilvánítást. Ez volt az az időszak, amikor a sajtó a maga sajátos eszközeivel már befolyásolni tudta az ország polgárainak nézeteit. A magyar nyelvű újságok viszonylag szélesebb hazai körökhöz juthattak el mint latin és német nyelvű elődeik, közvetve – felolvasásuk által – néha még az írástudatlan parasztokhoz is.

Erre példa a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* című újság egyik cikke, melyben arról olvastunk, hogy a téli vasárnapokon az istentisztelet után az iskolában a mesterembereknek és legényeknek olvassák fel az újságok híreit. A beszámolót író lelkész lelkesen ír a kezdeményezésről:

„Fel szoktam menni mindenkor magam az iskolába, hogy a nevezetesebb újságokat nem csak olvashassam, hanem magyarázzam is. Tapasztalom szemléletmást újdonna új szerzeményemnek óhajtott gyümölcseit. Sok mesterlegény ezt az időt a kortsmán szokta tölteni, pénz, egészség, becsület vesztegetéssel; de így lassanként a valósághoz kezd szokni, vigyázóbbá tétetvén nem tsak az újságokból, hanem a Szükség segítő és más nevezetesebb könyveknek némely szakaszaiból, jövendő életének nevezetesebb környüállásaira.”¹

II. József uralkodásának időszakában három magyar nyelvű újság és egy ismeretterjesztő lap indult. (A *Magyar Hírmondó* Pozsonyban 1780-ban, *Magyar Kurír* Bécsben 1786-ban, a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1789-ben szintén Bécsben, valamint első népszerűsítő folyóiratunk a komáromi *Mindenek Gyűjtemény* 1789-ben.) Mind a négy lap igyekezett megismertetni olvasóit a jozefinista neveléspolitikával, közölte és kommentálta az intézkedéseket, esetenként helyet adott a különböző – velük kapcsolatos – véleményeknek.

Neveléstörténetírásunk mindeddig kevés figyelmet fordított a felvilágosodás kori sajtóban megjelent oktatással-neveléssel kapcsolatos közlemények feltárására és feldolgozására, pedig ezek számos érdekes, fontos, és sokszor ismeretlen adatot tartalmaznak. A jozefinista nevelésügy számbavétele szempontjából tehát nem érdektelen, ha felfigyelünk a korai magyar időszak sajtó oktatási-nevelési témájú közleményeire, cikkeire is. Ezek mindenekelőtt az e kérdések iránti érdeklődést tükrözik, de még fontosabb az, hogy ezek az írások más forrásokból alig, vagy egyáltalán nem feltérképezhető fontos adalékokkal is szolgálnak a korszak pedagógiai kultúrájáról.

Az 1780-ban trónra lépett II. József lényegében Mária Terézia közoktatáspolitikáját folytatta a felvilágosult abszolutizmus szellemében, de sokkal következetesebben, céltudatosabban és erőszakosabban. Az 1780 és 1790 között – az ország oktatásügyét érintő – számos egymást követő, és részben módosító intézkedése azonban egységes elvi elképzelést tükrözött. Az 1781-ben kiadott oktatásügyi fegyelmi szabályzat néhány sora igen jellemzően fejezi ki az uralkodó neveléspolitikájának legfőbb célját:

„a tanulókat arra az érzületre kell nevelni, hogy az ember lelkiismeretében kötelezve van minden szellemi erejét lehetőség szerint kiképezni, a hogy a tanulás mely által ez történik ... kötelesség; minden polgárnak ugyanezen kötelező erővel magát

¹ *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1791. dec. 23. 804–805.

az állam szolgálatára alkalmassá kell magát tennie, a hasznos ismeretek és tudományok által”.²

II. József alapvetően fontosnak tartotta, hogy birodalma minden állampolgára – tekintet nélkül társadalmi és felekezeti hovatartozására – elsajátítsa a korszerű műveltség alapjait a népiskolákban. Mélyen hitt abban, hogy az állam feladata, hogy felvilágosult embereket neveljen, hiszen ezek egyszersmind a legjobb alattvalók.

Közismert, hogy a jozefinista neveléspolitikát a népoktatás fejlesztését látta fő feladatának. A felvilágosult abszolutista állam érdekei megkövetelték, hogy a legalapvetőbb ismereteket, az állam számára hasznos munkavégzéshez szükséges műveltség minimumát a nép különböző nemzetiségű és más-más felekezetekhez tartozó rétegei egységesen elsajátítsák. Ennek érdekében számos intézkedés történt 1780 és 1790 között. Az állam törekedett a népiskolai hálózat fejlesztésére, új típusú népiskolák alapítására. Gondot fordított a tananyag modernizálására, a népiskolákban folyó tanítás módszerének egységesítésére, új tankönyvek bevezetésére. Bár törvény nem szabályozta, de a 6–10 éves gyermekek iskolakötelezettségének elvét 1778-tól elfogadottnak tekintették. II. József uralkodásának évtizede alatt ezt a gyakorlatban is igyekeztek a hatóságok keresztülvinni. Pénzbüntetést szabtak ki az iskolából távol maradó gyermekek szüleinek, (amelynek behajtása természetesen sokszor nem járt sikerrel). A kormányzat törekedett a tanítók szakmai színvonalának emelésére, társadalmi megbecsülésének növelésére.

Hogy II. József mennyire fontosnak tartotta a gyermekek iskoláztatását, azt a következő újsághír is bizonyítja, hiszen nem sok uralkodó vette volna magának a fáradságot, hogy „emlékeztető ezüstpénzt” és elismerő szavakat küldjön olyan szülőknek, akik – a nehézségek ellenére – szorgalmazzák gyermekeik iskolába küldését:

„Egy Stájerországból a multt Holnapnak 20dik napján költt Levél, igen nevezetes, és ha meg-történt, szép Példáról tudosit bennünket. – Itten, bizonyos Polgárok-nak gyermekei (mint hogy azon Helységben Oskola nem volt) más szomszéd Helységbe járván Oskolába, az utnak alkalmatlan volta miat, mindenkor édes Attyok szokták vala őket a magok hátaikon vinni Oskolába; még pedig olly szorgalmatosan, hogy azt egy nap is el-nem mulatták. Ezen szegény Polgároknak Gyermekek eránt valo Atyai buzgo indulatjok a F. Tsászárnak fülébe jutván, mindeniknek (voltak 7en) egy egy emlékeztető ezüst pénzt, a mellett költeni valott küldött; mellyet ezen Atyáknak következendő szókkal adtanak-által: Nesztek, az a ti édes Atyai Gyermekeitek eránt valo szivességteknek mellyel őket a Tudományokban, az Ország haszná-
ra nevelni kívánjátok, a F. Tsászártól adatott jutalma; vegyétek, és a ti Gyermekeitek boldogságát ennek-utánna-is munkálkodni meg-ne szűnnyetek”

Az újságíró a következő megjegyzést fűzte a cikkhez, mely jól példázza a korabeli hazai viszonyokat:

„Ki-mondjam-é az igazat? nálunk ollyatén Atyák-is találatnak, kiknek Gyermekeiket az Oskola Mester nagy bajjal Oskolába tsalván, utána mennek, és hátaikon ha-za viszik, kivált ha a Pipé vagy más 4 Lábu állatok Pásztorságának ideje eljön.”³

A cikk hangot ad a jozefinista neveléspolitikát legfontosabb elvének: elsősorban azért kell a gyermekeknek iskolába járniuk, hogy hasznos polgáiraivá váljanak a hazának. A cikk megjelenése

² *Disciplinär-Vorschriften*. Wien, 1781. Idézi: KORNIS Gyula: *A magyar művelődés eszményei 1777–1848*. I. Bp. 1927. 37.

³ Magyar Hírmondó 1785. március 12. 156.

idején Szacsvey Sándor volt a *Magyar Hirmondó* szerkesztője, aki lapjában minden eszközzel, így személyes megjegyzéseivel is igyekezett az uralkodó intézkedéseit népszerűsíteni.

II. József a népoktatást tartotta annak az alapnak, melyre minden egyéb épül. A népiskolákban olyan ismeretek tanítására törekedtek, amelyek mindenkinek – kivétel nélkül – szükségesek. Uralkodásának idején ugrásszerűen megnőtt a hazai népiskolák száma. Ugyanakkor jól ismert a császár azon nézete, hogy a nem nemes származású gyermekek számára nem szükségesek a magasabb tanulmányok, hiszen ez elvonná a földműveléstől, ipartól, kereskedelemtől a szükséges munkaerőt. Ezért 1784-ben elrendelte, hogy a gimnáziumokba csakis jeles népiskolai bizonyítvánnyal rendelkező parasztfiúkat lehet felvenni, a polgárok gyermekei közül pedig azokat, akik legalább járendűek. Ezzel összefüggésben új tandíj és ösztöndíjrendszert vezetett be a felsőbb iskolákban. A népiskolai tanulás továbbra is ingyenes maradt.

A Mária Terézia idejében megkezdődött normaiskolai (vagyis a többiek számára normát képviselő – központi mintaiskola) hálózat kiépítése, amely egyben gyakorló elemi iskola, vagyis tanítóképző is volt, folytatódott II. József uralkodásának idején is.

A *Magyar Hirmondó* sokszor közölt új normaiskolák alapításával kapcsolatos híreket. 1783. december 6-án például ezt írta:

„... a' Császár ő Felsége a' Szegényekre való Atyai gondviseléséből azt rendelte..., hogy ezután minden Plébániában Normális Oskola-légyen, és a' gyermekek ingyen taníttassanak. Ezen tekintetből nem régen minden Oskolába járható gyermekek, 6 esztendősektől kezdve 12 esztendősekig mind fel-jegyezettettek, hogy mind azok kik ekkoráig az Apátságokhoz jártak, mind azok, kiket Szüléik szegénységek miatt Oskolába nem járathatták; a' szükséges oktatást vehessék. Az imitt amott talált gyermekek eltartására rendelt ház is nagyobbra építtetnék, és neveltetésnek, okáért oda adattatnának-bé minden gyermekek, kik szüleiknek gondotlanságából az utszákon ide s tova koslatnak; mert a Császár Ő Felségének kegyes akarattya az, hogy az Országgnak hasznára légyenek, és nagyobb korokban a' heverőknek s' kborlóknak számát ne sokasítsák.”⁴

Ez a cikk is hangot ad a jozefinista neveléspolitikai legfőbb célkitűzésének, annak, hogy csakis az a gyermek lehet később az ország hasznára, aki megfelelő oktatásban részesül. Ezért tehát minden gyermeknek iskolába kell járnia, azoknak is, akikről szüleik nem tudnak gondoskodni. A legfőbb elv tehát, amely a jozefinista évtized oktatáspolitikáját jellemezte az, hogy a birodalom minden polgára, kivétel nélkül részesüljön megfelelő korszerű alapképzésben annak érdekében, hogy az állam hasznos polgárává válhasson.

A normaiskolák szervezetének és a bennük alkalmazott módszernek az alapeszméje a Porosz-Sziléziából származó Johann Ignaz Felbiger sagan apát nevéhez fűződik, aki elveit a Bécsben közzétett Általános Iskolarend (*Allgemeine Schulordnung*, 1774.) című munkájában foglalta össze. A normaiskolák egységes rendszer szerint felépülő népiskolák voltak, amelyekben egységes tankönyvekből tanultak a gyerekek az ún. normamódszer szerint. (Korábban nem volt egységes tanítási rend a népiskolákban.) Felbiger a módszerrel a felvilágosodás szellemében próbált tenni annak érdekében, hogy minél több gyerek kerüljön ki különböző típusú népiskolákból az elemi készségek biztos birtokában.

A módszer fő elvei közül az első, az „együtt tanulás” annyit jelentett, hogy a tanító az egész osztállyal egyszerre, együttesen foglalkozott, és nem mint eddig, a diákokkal egyenként, külön. Ezt követte a „katekizálás”, vagyis kérdés-felelet formájában történő tanítás. Jóval vitathatóbb volt a két további, eléggé mesterkélt fogás: a tananyagnak részint kezdőbetűkkel, részint felmu-

⁴ Magyar Hirmondó 1783. december 6. 767.

tatható tabellákra írt tartalmi vázlatokkal történő emlékezetbe rögzítése. A módszer számos hibája ellenére bevezetésekor hatékonyabbnak tűnt a korábbiakban alkalmazott eljárásoknál, vagy éppen az egységes módszer teljes hiányánál.

A magyar közvéleményt erősen foglalkoztatta a „normamódszer” széleskörű hazai bevezetése, és alkalmazását nem fogadta egyértelmű helyeslés. A *Mindenes Gyűjtemény* című komáromi folyóirat – érdekes és elfogadható érveket sorakoztat fel a normamódszer ellen, Kazinczy nézeteinek ismertetése kapcsán. Kazinczy a lapnak megküldött „Hivatalba vezető beszéd” című 1789-ből származó írásában kemény bírálattal illeti a Felbiger-féle normamódszert, mivel szerinte az népiskolai oktatást formálissá, merevvé teszi. Az „együtt-tanulásról” elhangzott bírálata így szól:

„Az az ok, amely által Felbiger apát úr az együtt-tanulás elfogadására indíttatott, dicséretes szándék és célozat volt ugyan; de valóban, ha közelebről tekintjük: hibás. Igaz az, hogy ezáltal az egész oskolai sereg tanítatik, de nem teszen-e ez nagyobb kárt, mint hasznot, az nem fontoltatott meg elég vigyázással. Az a nem természetes, akadozó, siketítő, ocsmány hangzat, amelyre a gyermekek ezáltal szoktak és amelyről sok esztendőig sem tudnak leszokni; – az a figyelmetesség s a dolognak értése nélkül együtt tett nyekegés, amelyet a tanítóknak lehetetlen vala kikerülni, gyümölcse volt ennek a káros tanításnak.”⁵

Kazinczy ugyanígy elutasítja a „tabellázást”, és elveteti a „betűzést” is. Ugyanakkor a katechizálást mint klasszikus görög eljárást figyelmükbe ajánlja, mert:

„Az alkalmas tanító...a feleletekből kérdést s a kérdésből feleleteket csinál és ezt addig követi, míg azt látja, hogy tanítványai a dolgot egészen értik. Nem akad fel azon, ha amit mondani akarnának, gyermek módra mondják, de amellet mégis hibás szólásokat szelíden fogja igazgatni.”⁶

A *Mindenes Gyűjtemény* szerkesztője, Péczeli József nem közli a beszédet, de hosszan kommentálja azt. Üdvözli Kazinczynak a normamódszert bíráló gondolatait:

„örömmel olvastuk, hogy a mellyeket minden okos Hazafijak kárhoztatnak a Normában, ugyan azokat kárhoztatja ez az éles elméjű, s a dolgoknak nem tsak külső hártýját, belső valóságát néző Nagy Hazafi is. 1-ször nem hagyja helybe az egyútt való olvastatást, mert az a gyermekeket éneklő beszédre, s igen rútt hangra szoktatja, mellyet nagy korban is sokan le nem vetkezhetnek. Azon kívül, így némelly gyermekek minden vigyázás és figyelmetesség nélkül tsak a hangot mondják a többiek után... 2-szor kárhoztatja a táblán való tanítást; mert az által a gyermekek... mechanismusra szoktattatnak. – Mikor valamiről meg-kérdeztetnek, mindjárt arra megy vissza emlékezetek, hogy vólt az írva a táblán? mellyik rend vólt az első helyen? sat. a mellyből a lesz hogy ez a localis memoria helybéli emlékezet ki kopván elméjékből, a dologról sem fognak semmit tudni. 3-szor Kárhoztatja azt, hogy hosszan könyv nélkül tanúttatják-meg velek, hogy kell az Á-t írni? Miből lesz az U sat. még pedig olly szókkal mellyeknek tudásokra először mathesis, vagy a földmérésnek tudása kívántatik.”⁷

⁵ KAZINCZY Ferenc: *Hivatalba vezető beszéd*. Kassa, 1789. 177.

⁶ KAZINCZY Ferenc: *i. m.* 178.

⁷ *Mindenes Gyűjtemény* 1790. III. Negyed. 170.

Az az elv – hogy az állam minden egyes polgárának a haza hasznára kell válnia – hatja át II. József 1781. május 13-án kibocsátott 2692. sz. leiratát is. Ebben a birodalom területén élő zsidókat érintő nézeteit fejtette ki. A leiratnak oktatásügyi vonatkozásai is voltak. A császár – aki tisztában volt a zsidók iskolaügyének korabeli elmaradottságával – kinyilvánította azt a kívánságát, hogy a főzsinagógák mellé a norma módszer szerint működő zsidó iskolákat kell felállítani. Elrendelte, hogy ezentúl a zsidó gyermekek itt tanuljanak olyan tananyagot, amely alkalmassá teszi őket később arra, hogy az állam számára hasznos munkát végezzenek. Amíg ezekben megindul a tanítás, a zsidó gyermekeket a már működő nyilvános iskolákba kell befogadni anélkül, hogy hitüket bármiben is megsértenék.

Az első magyar nyelvű újság, a *Magyar Hirmondó* 1781. évi 88. levele közölte a rendeletet:

„Annál jobban lehető oktattások s világosíttatások kedvéért, szükség a Zsidókkal az ő nemzetségi nyelveket két esztendőnek alatta el-hagyatni... az Isteni szolgálatajokat kivéven, mellyenn az ő nemzetségi nyelveken magok tetszése szerint tovább-is lehetnek, egyébütt mindenütt az ország nyelvét gyakorolják. Hogy pedig ez annál bizonyossabban végbe vitetődhessék, arra leg-hasznosabb eszköz ...a Norma szerént való tanításnak módjához alkalmazott oskola, de az ő Isteni szolgálatajoknak és hiteknek minden leg-kissebb sérelme nélkül... E végre tartozzanak a Zsidók némelly alkalmas embereket az ő Vallásoknak közösi közül, a' szerént, a mint az ő oskoláiknak számához képest megkívántatik, a Normális és Fő oskolákba küldeni, hogy ott Tanítókká és Oskola-Mesterekké formáltathassanak... Arra vigyázni kell, hogy a Norma szerént való tanításnak módját a Zsidó oskolákban – is tsalhatatlanul kövessék. ...A Szó-írást, Szóra való tanítást, a Földnek meg - írását, az Históriát és Mérséklést illetik, az egygyenlőségnek kedvéért a Zsidó Normális Oskolákban-is a szokásba vétetett könyveket kövessék; e' mellett pedig az ő Vallások dolgába és áhitatosságok körül szokott rend-tartásaikba való avatkozásstól szorgosan kell őrizkedni, ne hogy a Szüléknek alkalmatosság adódjék, hogy az ő gyermekeiket az oskoláktól elfogják, s az által ezt a hasznos gond-viselést híjába-valóvá tegyék... Szabad légyen a Zsidóknak, az ő gyermekeiket tanulás végett a Keresztyén közönséges oskolákba-is el-jártatni; sőt olyan falu helyekenn, a hol a Zsidók tsak egygyenként avagy igen kevés számmal lakoznak, s ahhoz képest az ő gyermekeik a Zsidó oskolákban való tanulhatástól meg-fosztattak, reá kell azokat venni, hogy a gyermekeket olvasást, írást és számvetést tanulni a Keresztyén oskolákba jártassák...”⁸

Ez volt az első lépés a zsidó gyermekek államilag szabályozott iskoláztatása ügyében, amelyet több is követett a későbbi évek során és amelyekről sorban beszámoltak a korabeli lapok. Magyarországon az első korszerű zsidó iskolát Nagymartonban, Sopron megyében állították fel. Ennek élére 1782-ben Peter Beer, az utóbb híressé vált prágai pedagógus került.

Ezután Ausztriában 1782. december 14-én, majd Magyarországon 1783. március 31-én lépett érvénybe a zsidóság polgárosításáról és iskolaügyéről intézkedő rendelet (*Systematica gentis Judaicae regulatio*).⁹ Ez a zsidó hitközösségeknek előírta azt, hogy állítsanak fel új típusú népiskolákat, és ezekben német nyelven tanítsanak. A zsidó gyermekek tankötelezettségét külön ki-mondta a rendelet azzal, hogy tíz év múlva csak az kaphat iparűzésre, kereskedésre engedélyt, aki népiskolai bizonyítványt tud felmutatni.

⁸ Magyar Hirmondó 1781. november 14. 700–701.

⁹ A rendelet kivonatos magyar fordítását közli: MANDL Bernát: *A magyarhoni zsidók tanügye II. József alatt*. Bp. 1901. 13–21.

A császár a tankerületek élére kinevezett tanfelügyelők feladatává tette többek között azt is, hogy a zsidó tanítójelöltek gyakorlóiskolai képzéséről gondolkodjanak. Négy év múlva csak szakképzett tanítók kaphattak alkalmazást.

Nem sokkal a rendelet kibocsátása után, 1783 nyarán Pozsonyban, a legjelentősebb hazai zsidó hitközségben megnyílt az első új típusú, német tannyelvű zsidó iskola. A *Magyar Hírmondó* a következőképpen számolt be az eseményről:

„Mlgs Balassa Gyarmathy gróf Balassa Ferencz Ó Excellentiájának, mint a tanulás dolga kir. főigazgatójának rendeletéből a zsidó nemzetnek javára is nyilvános iskola nyitattott. Főtisztelendő Schoeber János kanonok Úr a Nemzeti Oskolának királyi inspectora, ezen alkalmatossággal mondott hathatós beszédében szívére adá a zsidó közönségnek ama szoros kötelességet, mellyet illy nagy jótéteményért tenni tartozna hozzá oly kegyes Atyjához, az ország fejedelméhez. Erre egygy rabbi szólla az egész közönség nevében, hálálván az elvett jótéteményt és buzgó fohász-kodást küldvén fel az égbe kinek hatalmában vannak minden Fejedelmek. Melylyre az egész Synagoga mondá nagy szóval: Amen.”¹⁰

1786-ban itt Wenger Ferenc volt az iskola igazgatója, két tanító oktatott 55 gyermeket. Az iskolában zsidó tanítójelölteket is képezték.

Sorrendben a második ilyen iskolát 1784-ben az ugyancsak jelentős óbudai hitközség állította fel. A harmadik zsidó „nemzeti” iskola Miskolcon nyílt meg 1785-ben, két osztállyal, 39 tanulóval a Berlinből Magyarországra került Fürst Izrael Levin vezetésével, akinek munkájáról, műveltségéről tanfelügyelője, Kazinczy Ferenc elismeréssel nyilatkozott. II. József uralkodásának évtizedében összesen 22 új zsidó iskola alapításáról van adat. Ezekben mintegy 2000 tanuló tanult és 16 tanító kapott új módszerű kiképzést.

A következő nagyjelentőségű – népoktatáspolitikai vonatkozásokat is tartalmazó – rendelet az 1781. október 25-én kibocsátott türelmi rendelet. Mind a protestáns, mind a görögkeleti alattvalóknak biztosította vallásuk szabad gyakorlását, engedélyezte a templomépítést. A nem katolikusok is nyithattak népiskolát, saját felekezetükhöz tartozó tanítót fogadhattak. A katolikus püspökök ezek után már nem voltak jogosultak arra, hogy a nem katolikusok iskoláit felügyeljék. A rendeletet teljes terjedelmében magyar nyelven, folytatásokban közölte a *Magyar Hírmondó* 1782. január 23-án, 26-án, és 30-án. Ennek az oktatásügyet érintő része a következő:

„...az Helvetziai s Augustai Vallás-tételt tartóknak, és a nem egyesült Görög vallásúaknak, akár melly helyenn,... Vallásoknak külön való gyakorlása megenged-tessék; úgy önként következik, hogy... az ő Vallásokonn lévő Oskola Mestereket is szabad tartaniok; hogy ha pedig magok Vallásbéli Oskoláik nintsenek, és afféléket ... az ilyettén oskolának fenn tartására meg-kívántatott értéknak légtelenülta miatt nem is lehet fel-állítaniok, magok szabad akaratjukra hagyatja ő Felsege, hogy gyermekeiket vagy a Katholikus Oskolába, vagy ha ottan más Vallású Nem - Katholikus Oskolák találtnak, emezekbe járathassák.”¹¹

A Türelmi Rendelet jelentős ösztönzést adott mind a református, mind az evangélikus mind pedig az ortodox népiskola-hálózat fejlesztésére. Életbe lépése után számos olyan protestáns iskola is létrejöhett, illetve újjáéledhetett, amellyel szemben korábban még korlátozó intézkedések érvényesültek. Igaz, jó néhány vegyes vallású helységben egy ideig még ezután is fennmaradt

¹⁰ *Magyar Hírmondó* 1783. augusztus 17. 508.

¹¹ *Magyar Hírmondó* 1782. január 26. 62–63.

az a helyzet, hogy a protestánsoknak a már meglévő katolikus iskolába kellett gyermekeiket küldeniük. II. József 1785-ben olyan döntést hozott, hogy a protestánsok mindenütt állíthatnak iskolákat, hiszen ez szolgálja a fő cél: a „nemzet felvilágosodása” érdekét. S ehhez még hozzátehetjük, hogy az évtized második felében nem is a katolikusok és a protestánsok, hanem olyan felekezetek, így a görögkeletiek iskoláinak száma nőtt leginkább, amelyeknél addig a legnagyobb volt a lemaradás.

Az első, norma szerinti román mintaiskola 1782-ben alakult meg Erdélyben, az egyházi és művelődési központban, Balázsfalván. Igazgatója és egyben az erdélyi román népiskolák felügyelője Gheorghe Sincai lett. Sincai a román felvilágosodás egyik kiemelkedő alakja, aki előzőleg Felbiger tanfolyamát is elvégezte Bécsben, tehát a norma módszer lényegét jól ismerte. Sincai szerkesztette az új tanrendszernek megfelelő román tankönyveket is: egy abcét a balázsfalvi iskola számára román, német, latin és magyar nyelveken, egy másikat a többi erdélyi román iskola számára kizárólag románul, egy katekizmust, egy számtankönyvet, amely az első román anyanyelvű számtankönyv. (*Indreptare catra aritmetica*, 1785) volt. Sincai írt egy igen sikeresnek bizonyult latin nyelvkönyvet is. A *Magyar Hirmondó* 1781-ben közölt egyik rövid híre különösen értékes adalékokkal szolgál a fentiekkel kapcsolatban:

„Közlebb múlt esztendőbenn némelly Erdélyi Oláhok is valának azok között Egygy Sz. Balás Szerzetebéli Barát, már az előtt nevezetessé tette magát valamelly Oláh Grammatikának ki - adatása által, mellynek – *Elementa linguae Daco – Romanae Seu Valachicae* a nevezete; most pedig a Fogarasi Püspöknek rendelése szerént, Balás - falván az olvasni tanuló gyermekeket tanítja, kiknek máris 160ra szaporodott a számok; s a’ mellett a tanulásra meg kívántatott könyveket Oláh nyelvre fordítja, mellyek közül a Kátékismust már el - is készítette.”¹²

II. József egyik legjelentősebb népoktatásügyi intézkedése a „közös” iskolák megszervezése. 1785 augusztus 16-án fogadta el van Swieten valóban úttörően új és korszerű népiskolai reformtervét, amely a leginkább megfelelt a felvilágosult abszolutizmus azon elvének, hogy a népoktatást, államivá tegye, és a katolikus vagy protestáns egyházi befolyástól egyaránt mentesítve a felekezeti érdekek fölél emelje.

Van Swieten a vegyes vallású helységekből „közös”, vagyis felekezetközi népiskolák felállítását javasolta. Ezekben részint katolikus, részint protestáns tanítók oktatták az államilag előírt tananyagot a katolikus és protestáns gyermekeknek együtt. A különböző felekezetű növendékek csak a hittant tanulták külön.

A program végrehajtása azonban mindegyik egyháznál nagy ellenkezésbe ütközött. A katolikusok azért elleneztek a közös iskolák létrehozását, mert ez lehetővé tette, hogy katolikus gyermekek protestáns tanítók keze alá kerüljenek, amit a hagyományos felfogás elfogadhatatlannak, sőt büntetendőnek tekintett. A protestáns felekezetek, főleg a reformátusok pedig főként azért tiltakoztak – a nyilvánvaló előnyök ellenére –, mivel már korábban eleve elutasították egyházi iskoláik állami ellenőrzés alá helyezésének gondolatát.

Hogy pontosan hány „közös” iskola jött létre hazánkban II. József uralkodásának utolsó időszakában, arról nem állnak rendelkezésünkre megbízható adatok. A súlyos nehézségek ellenére azonban mégis több százra tehető a számuk. Elég ha arra az ismert adatra utalunk, hogy Kazinczy Ferenc – aki 1786-tól mint kassai kerületi tanfelügyelő működött – 1789 végéig összesen 124 népiskolát hozott létre kerületében, melyek közül 19 közös, 2 félig közös, 61 katolikus, 5 görög katolikus, 25 evangélikus, 3 református és 3 zsidó iskola volt.

¹² Magyar Hirmondó 1781. április 28. 258.

A korabeli lapok beszámoltak közös iskolák létrehozásáról is. Az ilyen témájú cikkek közül a legérdekesebb a Szacsvey által szerkesztett bécsi *Magyar Kurír*-ban jelent meg:

„Thurotzból. Végre, a múlt hónapnak 14-dik napjának tsak ugyan már egyszer felállta és bé- hozaték Szent Mártonba a minden-féle Vallásuakkal elegyes Oskola. Ezen helységben ezer s meg ezer akadályokat találunk vala némellyek, rész-szerint a Vallásbéli következesekre nézve, rész-szerint a már mélyen meg-gyökeredett és meg-rögzött régi hibás tanítás módjának meg-jobbítása ellen. Azonban mégis amaz előre látó Királyi Oskola vizsgáló Klánitza .Ur okos szorgalmatossága annyira vitte a dolgot, hogy végre közönséges meg-edgyezésből egyeztetének a R. Katholika és Evangélika Oskolák. Ha tsak legalább az apróbb Oskolák edgyezhetnének minde-nütt, 40 esztendőök múlva úgy atyafiasodnának a mi külömböző Vallású hazánk-fiai, hogy senki sem mondaná egy másra Te Pápista vagy, te Lutheránus vagy, te Kálvi-nista vagy; hanem Felebaráti-szeretettel néznék egymást, mint ollyonak, kik gyenge- korokban már egymáshoz gyalulódtak. A tudatlan köz-nép pedig azon-kivül is a tanult példáját szokta követni így ezek-is ollyan Ördögi, gyűlölséggel egymáshoz. nem fognának viselteni. Szép következesei vólnának ennek; mert így a Hazafiak öszve Hazafiaskodhatnának, egymást szeretnék, egymáshoz bizakodnának és hinné- nek egymásban, de most – vérünkben vann már az a ki-nem mondom mi – mely sze- rint nem hogy mindanynyian szeretnék egymást – hinnék egymásnak, bizakodhat- nának egymásban – hanem még aki nem látta is az ő Hazafi Baráttját, s már is gyűlöli s. t. Mi nevelheti pedig a Haza szabadságát? hanem a szeretet, az edgyesség a fiak- nak egymás között való közönséges megértése. – és egymáshoz való hivséges búzgo szeretete. Én a magam író asztalom mellett is ... tapasztom, mely sokan légyenek az én Hazámfiak közül ollyon előre tekinteni tudók, kik.. engemet az effélékért hit és Vallás nélküli embernek tartanak; de az igazat természetem ki-mondani. Tegyétek el ifjauk ezen Leveletem, meg láttyátok 30 esztendőök alatt, hogy igazat irtam; ez alatt minden Vallásbéli Oskolák edgyesülnek ezt kívánnyia a Fejedelem és a Haza bölldogsága.”¹³

Szacsvey – aki ezekben az időkben még – lelkes jozefinista volt, mélyen hitt a vallási türelemben és minden alkalmat megragadott a különböző vallásúak békés együttélésének propagálására lapjában. Sajnos szép jóslata nem vált valóra. A közös iskolák II. József halála után lassan elsorvadtak.

A türelmi rendeletnek egyéb vonatkozásai között meg kell említenünk a tanítókat érintő ural- kodói rendeletet, melyet a következőképpen tudatott olvasóival a *Magyar Hírmondó*:

„Azt is rendelte Felsőleges Fejedelmünk, hogy, minden Fő Oskolákra való Tanítók- nak választások alkalmatosságával ezek után ne légyen már semmi tekintet a' Vallásra, hanem tsak egyedül a' Tanító Hivatal Kérőknek alkalmatosságokra, de el- lenben meg parantsolta azt is, hogy az Atyafiak is viszontag Nagyobb Oskoláikbann, nevezetesen Debretzenbenn, Sáros Patakon, Posonbann, Eperjesen, és egyéb helye- ken, el ne tiltsák, és ne akadályoztassák, ha talám nálok is arra a hivatalra kéredze- nek valami Katolikus egyéb aránt érdemes Tanítók. Ugy szinte az ifjúság is ott járhat Oskolába, a' hol akarja, a' Vallásnak minden meg külömböztetése nélkül.”¹⁴

Megvalósulása esetén ugyanúgy, ahogy a közös népiskolák felállítására, ez a rendelkezés is a felvilágosult jozefinista népoktatáspolitikai egyik fontos eszköze lett volna a Habsburg-birodalom egységes, felekezetiileg nem megosztott iskolarendszerének kialakítása terén.

¹³ Magyar Kurír 1789. március 14. 258.

¹⁴ Magyar Hírmondó 1783. december 17. 790.

II. József 1784. április 26-án kelt és a helytartótanács által május 18-án közzétett rendelete, mint ismeretes, az ország hivatalos latin nyelvét a némettel cserélte fel. A kormányzéseknek már az év november 1-jétől, a megyei és városi hatóságoknak egy év múlva, 1785. november 1-jétől kellett a német írásbeli ügyintézésre áttérnie. A középiskolákba már 1784. november 1-jétől csak német nyelvtudással rendelkező tanulók léphettek.

A rendeletet a *Magyar Hirmondó* teljes egészében magyar fordításban közölte. A rendelet hetedik pontja a népoktatás szempontjából is változásokat jelentett:

„7szer Most jövő Mind Szent Havának első napjától fogva, egy Gyermekek is a Deák Oskolákban előbb fel ne vétetessék, minekelőtte meg nem mutathatyta, hogy Németül írni, és olvasni tud.”¹⁵

A nyelvrendelet eredeti szövege tehát csak közvetve érintette a népiskolákban folyó oktatást, annyiban, hogy azt a kötelezettséget róta a népiskolák tanítóira, hogy felsőbb tanulmányokra készülő tanulóikat német szövegek írására és olvasására is megtanítsák.

II. József 1784. augusztus 2-án kelt intézkedésében azonban kiegészítette a nyelvrendeletet azzal, hogy a népiskolák már a következő évben vezessék be kötelező tárgyként a németet. Ezt az utólag hozott intézkedést azonban a magyarok és nemzetiségi területek népiskolái nem vették, nem is igen vehették tudomásul, megmaradtak a korábbi anyanyelvi oktatás mellett, hiszen a legfőbb feltétel, a németül tudó tanító a legtöbb népiskolából hiányzott.

Bár az ellenállás egyre erősödött a nyelvrendelettel általában, és annak népoktatási vonatkozású kiegészítésével kapcsolatban különösen, bár a teljes sikertelenség nyilvánvaló volt, 1786. október 3-án a császár újabb rendeletében kinyilvánította, hogy az előírt határidő után a hittan kivételével a népiskolákban is németül kell tanulni minden tárgyat, és hogy az 1787/88-as tanévtől kezdve csak német nyelvtudással lehet középiskolába lépni.

Kovachich Márton György a *Merkur von Ungarn* című lapban, amelyet a felvilágosult abszolutizmus iskolapolitikájának támogatására indított, II. József 1786. október 3-i rendelkezését közölve határozott szavakkal leszögezte, hogy azt az alapelvet, amely szerint minden nemzet saját anyanyelvén tanulhat a népiskolában, helytelen megsérteni.¹⁶

A magyar jozefinisták helyesnek tartották, hogy németül minél többen megtanuljanak, de azt nem, hogy minden iskolafokozaton, így a népiskolákban is a német legyen a tanítás nyelve. II. József úgy nyilatkozott, hogy a német csak a latin helyébe lép. A falusi népiskolákban viszont rendes tárgyként korábban nem oktattak latint. Éppen ezért a magyar jozefinisták a nyelvrendelet eredeti szövegére hivatkozva ragaszkodtak ahhoz, hogy a népoktatás nyelve nem változhat. Minden más, ettől eltérő értelmezés ellen tiltakoztak.

A hazai lapok magyar nyelvért folytatott küzdelmét részletesen feltárta már a szakirodalom.¹⁷ Az 1780-as évek derekától kezdve számos újságcikk foglalkozott II. József germanizáló törekvéseivel, illetve annak bírálataival. Az újságok hírt adtak a nyílt és burkolt ellenállásról, amely sokféle formában folyt a különböző oktatási intézményekben, főleg a gimnáziumokban és a felsőfokú tanintézetekben. Mivel a népiskolákban is előírta az uralkodói rendelet a német nyelvű oktatást, helyenként mégis sor került a bevezetésére, természetesen csak a nagyobb városi normaiskolákban, ahol adottak voltak a személyi feltételek.

¹⁵ Magyar Hirmondó 1784. július 5. 345.

¹⁶ Vö. KOSÁRY Domokos: *A felvilágosult abszolutizmus oktatásügyi reformjai*. In: *A magyar nevelés története*. I. Bp. 1988. 167.

¹⁷ Vö. KOKAY György: *A magyar hirlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1781–1795)*. Bp. 1970. 159–170., 115–128.

A *Mindenes Gyűjtemény* korábban már idézett cikke jellemző módon mutat rá a népiskolákban folyó német nyelvű oktatás tarthatatlanságára:

„...a Magyar gyermek Németül tanulja-meg könyv-nélkül azt, hogy kell a magyar Á-t írni. –Két három levelet el-mond Németül úgy, hogy egy szót sem ért benne. Sir az emberben a Lélek, mikor látja miképpen tétettetnek így az Istenek okos teremtsései szajkókká s merő bolondokká. Ez az oka, hogy sok Szülék panaszkodnak, hogy a Normában kevésre mennek gyermekeik: mert ész nélkül tanulják, a mit tanulnak is.”¹⁸

A cikkíró Péczeli József ezekkel a keserűen ironikus szavakkal rámutat a német tanítási nyelv népiskolai alkalmazásának legfőbb akadályára. A 6–7 éves magyar anyanyelvű kisiskolásoknak képtelenség és felesleges is az előírt tananyagot német nyelven megtanítani. Hogy miért, arra is választ ad:

„A szegény paraszt nem járathatja 5–6 esztendeig gyermekét Oskolába, mert az az ő félkeze, mellyel portzióját meg-keresi. Két-három esztendeig míg járhatja, addig Magyarul a Valláson kívül egy kis gazdaságra, föld művelésre, s más szükséges dolgokra kellene inkább a Német helyett azt tanítani. – Ezután sem hordja ő Lintzbe és Augsburgba a búzáját el-adni, hogy a németre szüksége lehetne.”¹⁹

Arról, hogy a német nyelv a felvilágosodást szolgálja, a szerkesztőnek az a véleménye:

„Nékünk sokba lesz a megvilágosodás, ha az által Nemzeti nyelvünk s bélyegünk (character) el-töröltetik... Ha az Oskolákban mindent németül tanulnak gyermekeink, és semmit se magyarul, úgy három nemzetség alatt el fog töröltetni a mi Magyar nyelvünk és Nemzetünk.”²⁰

Miután a teljesség igénye nélkül áttekintettük II. József népoktatáspolitikájával kapcsolatos – a korabeli hazai magyar nyelvű sajtóban megjelent – cikkeket, összefoglalásképpen elmondhatjuk: a magyar sajtó – már születésének első évtizedében érzékenyen reagált a nevelésügy, és ezen belül a népoktatásügy kérdéseire. A korszak újságjainak és egyetlen rövid életű ismeretterjesztő folyóiratának szerkesztői kötelességüknek tartották, hogy hírt adjanak az uralkodó intézkedéseiről, az új népiskolák alapításáról, az alkalmazott módszerekről, és más egyéb kérdésekről. Bár a tájékoztatás nem volt mindig elég gyors és pontos, jelentősége mégis igen nagy volt. A lapok híradásai nyomán az érdeklődők áttekintést nyerhettek az ország népoktatásügyében bekövetkezett változásokról, tájékozódhattak az ezekkel kapcsolatos különféle véleményekről.

FEHÉR KATALIN

Cserey Farkas levelei Aranka Györgyhöz 1796-ból. A bécsi születésű (1773–1842) ifj. Cserey Farkas, id. Farkas és Boros Klára fia az első iskolai évek után még gyermekkorában visszakerült Erdélybe, s bár Bécsben halt meg, az ő személyét aligha lehetne kihagyni a XVIII. század utolsó évtizedének, a XIX. század első két évtizedének erdélyi magyar szellemi életéből. Az édesapa kancelláriai tanácsos, nagyon művelt ember hírében állt, szolgálatait a császár nyugdíjazásakor zilahi, tasnádi és krasznai birtokokkal jutalmazta. A felserdülő ifjú Farkasnak ez utóbbi jutott osztályrészül. Ifjú éveiben szép jövőt jósoltak neki, érdeklődése széleskörű volt: számon tartották mint botanikust, és ami növelte hírnevét: mint a külföldi tudóstársaságok tagját. Az évek

¹⁸ Mindenes Gyűjtemény 1790. III. Negyed. 170.

¹⁹ Mindenes Gyűjtemény 1790. III. Negyed. 170.

²⁰ Mindenes Gyűjtemény 1790. III. Negyed. 169.